

Demografické změny v arabském světě a v zemích Blízkého východu v období 1950–2005

Není to dávno, kdy termíny arabský, islámský, Severní Afrika či Blízký Východ byly spojovány s takovými charakteristikami jako polygamie, patriarchální rodiny, časná a univerzální sňatečnost, velmi vysoká plodnost, zoufalý zdravotní stav, vysoká kojenecká úmrtnost, apod. Ve srovnání s jinými regiony rozvoje světa nastala přeměna demografické reprodukce v arabských státech a zemích Blízkého Východu později, avšak vykazuje rychlejší průběh. Je v současné době demografická revoluce už před svým ukončením nebo lze stále hovořit o demografické explozi? Přestože je nyní v tomto regionu roční míra populačního růstu nižší než v Subsaharské Africe, stále dosahuje téměř 2 % (UNDP 2004). K jakým změnám ve sňatkovém a reprodukčním chování došlo a jak se zlepšení zdravotní péče odrazilo v poklesu úmrtnosti? Jak se probíhající změny odrážejí ve věkové struktuře obyvatelstva vybraných zemích?

Vymezený region se rozkládá od Maroka až po Turecko a Írán. Zahrnuje 20 zemí, z nichž některé jsou již delší dobu středem světového politického dění. Zabírají 12 milionů čtverečních kilometrů a v roce 2005 zde žilo 421 milionů obyvatel. V rámci daného regionu se obvykle rozlišují tři sub-regiony: Severní Afrika (5 zemí), Arabský poloostrov (7 zemí) a ostatní země Blízkého východu (8 zemí). Mezi jednotlivými státy existují značné rozdíly v rozloze, počtu i hustotě obyvatelstva. S výjimkou Izraele je v celém regionu dominantním náboženstvím islám. Region se vyznačuje velkými ekonomickými a sociálními kontrasty. Nachází se zde jak nejbohatší státy (producenti ropy a plynu), tak nejhudší státy na světě (Jemen a Palestina).

Nástup demografické revoluce

Počátek demografické revoluce pro tento region lze zasadit do 50.–60. let minulého století. Tehdy byla úmrtnost na velmi vysoké úrovni: Hrubá míra úmrtnosti (hmú) dosahovala hodnot kolem 25 ‰ a

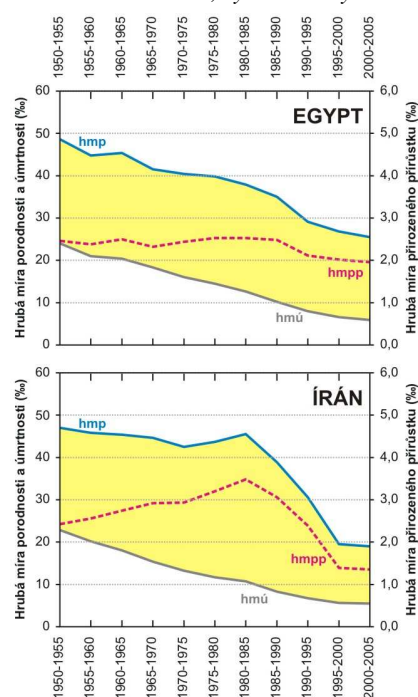
naděje dožití při narození se rovnala asi 40 roků. Úmrtnost se začala snižovat, zatímco porodnost, také velmi vysoká (hrubá míra porodnosti – hmp – se blížila 50 ‰, což odpovídalo v průměru 7–8 dětem na jednu ženu), se snižovala do počátku 80. let jen velmi zvolna. Teprve od poloviny 80. let začala klesat mnohem rychleji. Do dnešní doby se hmú ustálila na hodnotě 6 ‰ a hmp na 25 ‰.

Přeměna demografické reprodukce probíhala obdobně v Severní Africe a na Blízkém Východě, tzn. začala přibližně ve stejnou dobu a intenzita úmrtnosti a porodnosti se ustálila na obdobných hladinách. Arabský poloostrov se odlišoval dřívějším zlepšováním úmrtnosti a pozdějším a prudším poklesem hmp. Výsledkem bylo, že populace v zemích Arabského poloostrova rostla mnohem rychleji. Vyšší míra populačního růstu se zde udržela až do současnosti.

Populační růst a jeho zpomalení

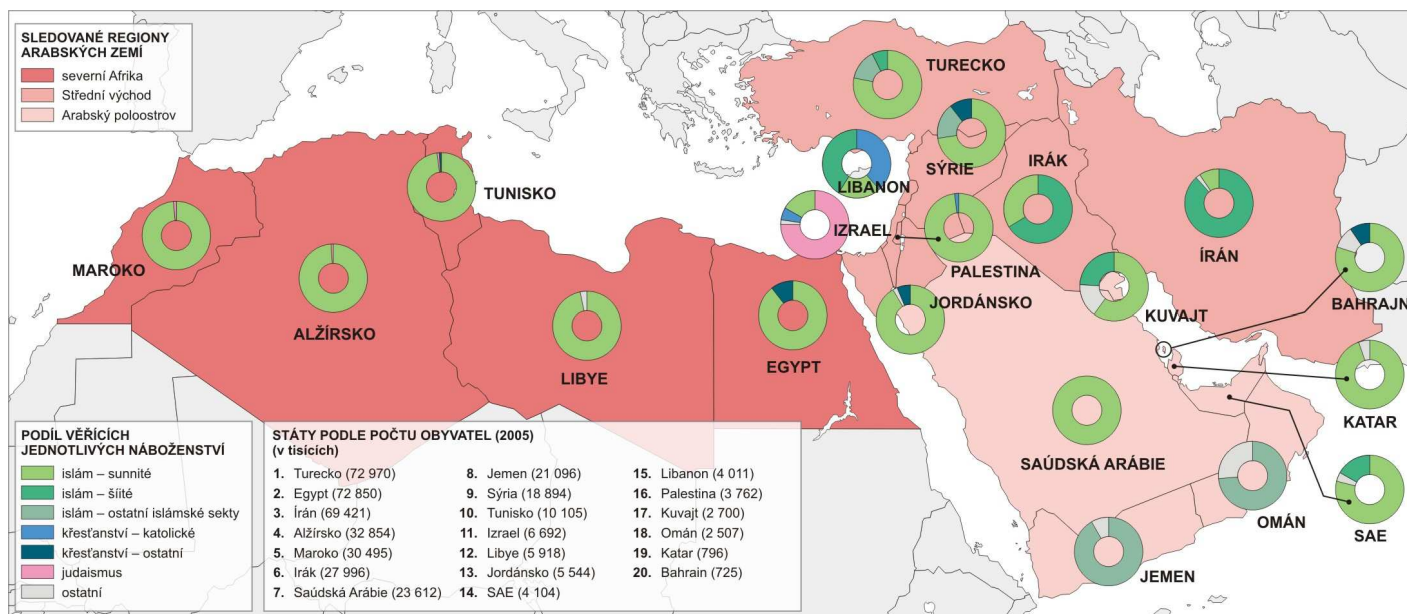
Po značně dlouhou dobu byl populační růst v Arabském a muslimském světě

Obr. 2a: Přeměna demografické reprodukce v období 1950–2005, vybrané státy

Zdroj dat: <http://esa.un.org/unpp>

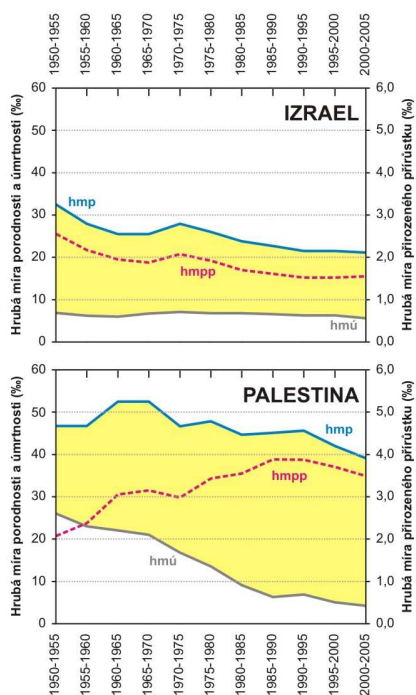
Obr. 1: Struktura náboženského vyznání obyvatelstva ve sledovaných zemích, 2005

Zdroj dat: The World Factbook 2006; UN World Population Prospect: The 2006 Revision

nápadně velký díky časné a vysoké intenzitě sňatečnosti a vysoké míře manželské plodnosti. Již na počátku 50. let dosahovala roční míra růstu 2,6 %. Do poloviny 80. let dále rostla až na hodnotu dosahující 2,9 %. Příčinou byl pokles úmrtnosti a přetrvávající vysoká míra plodnosti. Od poloviny 80. let se míra populačního růstu postupně snižuje v důsledku poklesu plodnosti zaznamenaného již ve většině zemí daného regionu. V posledních letech míra populačního růstu celého regionu klesla pod 2 %, vyšší zůstala pouze v Subsaharské Africe.

Obr. 2b: Přeměna demografické reprodukce v období 1950–2005, vybrané státy

Zdroj dat: <http://esa.un.org/unpp>

Ke zpomalování populačního růstu docházelo v jednotlivých zemích s různou intenzitou. Tím se odlišnosti mezi státy ještě prohloubily. V Jemenu a Palestině dosahuje míra populačního růstu stále nad úroveň 3 %, zatímco v Kuvajtu, Alžírsku, Íránu, Bahrajnu, Libanonu a Tunisku se míra růstu za posledních 30 let snížila o polovinu. Nejnižší míru populačního růstu pohybující se kolem 1,2 % má v současné době Tunisko, Libanon a Írán.

Změny ve sňatečnosti

Tradiční sňatkový model v arabských a muslimských zemích byl obecně charakterizován časným sňatkem žen, pozdějším sňatkem mužů, univerzální sňatečností týkající se obou pohlaví, vysokým věkovým rozdílem mezi partnery, vysokým zastoupením endogamních svazků (především mezi nejbližšími bratranci a sestřenicemi), existencí polygynie či

polygamie (kdy muž může mít několik manželek, polygamie je často užívána ve smyslu polygynie) a nestabilitou manželských svazků (díky možnosti zapuzení manželky a rozvodu). Situace se během posledních 30 let zásadně změnila. Někdy se dokonce hovoří o sňatkové revoluci.

Dramatický nárůst průměrného věku žen při prvním sňatku

Před třiceti lety se průměrný věk ženy při prvním sňatku pohyboval mezi 18 a 21 lety. Velmi často byla polovina žen před dovršením věku 18 let již vdaná. V současné době je nízký průměrný věk ženy při prvním sňatku zaznamenáván pouze v Jemenu (kolem 22 let). V ostatních státech jako je Omán, Palestina, Saudská Arábie, Írán a Turecko se průměrný sňatkový věk svobodných žen blíží věku 27 let a v Alžírsku, Tunisku, Egyptě, Libyi a Kataru dosahuje hodnot dokonce vyšších než 27 let. Změny v časování sňatků jsou nejvíce patrné v zemích Maghrebu (tj. Maroko, Alžírsko, Tunisko, Libye), neboť zde svobodné ženy vstupují do manželství v průměru až ve věku téměř 30 let.

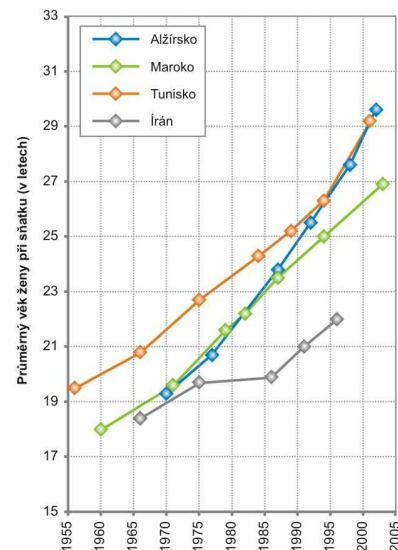
Snížení věkového rozdílu mezi snoubenci

Věk mužů při prvním sňatku se dříve pohyboval kolem 25 let. Zaznamenal také nárůst, ale mnohem pomalejší. Ve většině zemí nyní setrvává mezi věkem 27 a 28 let. Stejně jako u žen je průměrný věk mužů při prvním sňatku nejvyšší v Alžírsku a Tunisku. Rychlejší nárůst průměrného věku svobodných žen při uzavření sňatku vedl k výraznému snížení věkového rozdílu mezi snoubenci. Rozdíl se snížil z 5–7 let na 3 roky. Pouze v Egyptě a Jemenu zůstal rozdíl mezi průměrným věkem snoubenců větší než 5 let.

Konec univerzální sňatečnosti?

Dříve se všechny ženy musely po dovršení věku dospělosti provdat a mít děti. Nedávný vývoj ve sňatkovém chování přinesl prodloužení doby svobodného života, což bylo předtím možné jen u mužů. Nicméně většina žen stejně žije ve vlastní rodině, protože nepracuje a je pod silnou sociální kontrolou. Pouze v Jemenu známky tohoto vývoje zřetelné nejsou. Největší podíl svobodných žen ve věkové skupině 20–24 let byl zjištěn v Maroku (60 %), v Tunisku (80 %) a Alžírsku (dokonce 83 %). Tato zásadní změna ve sňatkovém režimu souvisí s kulturními změnami a rozšiřováním vzdělanosti mezi mladými lidmi, dále také s ekonomickými problémy, nezaměstnaností a nepříznivou bytovou situací. Vstup do manželství však zůstává v celém regionu převládající normou a to jak pro ženy, tak pro muže. Prakticky všechny ženy do věku 50 let vstoupí do

Obr. 3: Vývoj průměrného věku ženy při sňatku, vybrané státy

Zdroj dat: Tabutin, Schoumaker, 2005

manželství. Asi jen 5 % žen zůstává trvale svobodných.

Polygynie na ústupu, endogamie přetrvává

Polygynie umožňuje muslimské právo (korán dovoluje mužům mít až 4 ženy za předpokladu, že se o ně rovnocenně postará). V minulosti byla praktikována ve všech islámských společnostech a ve většině z nich dosud zůstala povolena. Výjimkou je Tunisko a Turecko, kde polygynie byla zakázána v roce 1956 a 1926. V tomto regionu nebyla nikdy tak rozšířená jako v západní či střední Africe, kde v polygynii žilo až 40 % žen. V Severní Africe (kromě Tuniska), Palestině, Íránu a Sýrii se podíl žen žijících v polygynii nyní pohybuje mezi 3–5%. Vyšší podíl (asi 9 %) lze nalézt ve státech Arabského poloostrova.

Endogamie, jako pokrevní svazky především mezi nejbližšími bratranci a sestřenicemi, je pro arabský a islámský svět již dlouho typickým jevem. V tradičních společnostech byla velmi rozšířená, neboť zajišťovala udržení majetku v rodině. Navzdory společenskému rozvoji spojenému s urbanizací a růstem vzdělanosti, zůstala endogamie značně rozšířená. Největší zastoupení má v Palestině (66 % manželství je uzavřeno mezi příbuznými), v Saudské Arábii (58 %) a Kuvajtu (53 %). Nejméně je rozšířená v Turecku (pouze 23 %).

Rozvod a nový sňatek

Tradiční muslimské právo umožňovalo mužům se rozvést prostřednictvím jednostranného zapuzení svých žen, což vedlo k relativně vysoké úrovni rozvodovosti. Důvodem rozvodu byla také

neplodnost ženy. Rozvody také plnily funkci regulace na sňatkovém trhu. V minulosti totiž podstatně vyšší věk mužů při prvním sňatku vedl k nerovnostem v počtech svobodných mužů a svobodných žen ve sňatkovém věku. Rovnováha mohla být nastolena, jestliže si jeden muž vzal několik žen buď současně (v rámci polygynie) nebo postupně (zapuzením předchozí ženy a rozvodem)

Změny v intenzitě a časování plodnosti

V rámci regionu byl během posledních 20 let zaznamenán pozoruhodný pokles plodnosti. Zatímco v polovině 80. let se průměrný počet dětí na jednu ženu ještě blížil k hranici 6 dětí, v současnosti je již na úrovni kolem 3 dětí. Ve srovnání s jinými částmi světa zde nastal pokles později, ale byl rychlý a značně nerovnoměrný. Zatím jen 9 zemí (Alžírsko, Tunisko, Maroko, Írán, Libanon, Turecko, SAE, Kuvajt, Bahrajn) se nachází v konečném stádiu přeměny reprodukčního chování, kdy úhrnná plodnost se blíží k úrovni 2,1 dětí na jednu ženu, tj. k hranici prosté reprodukce. Tyto státy předběhly Izrael, který ještě donedávna vykazoval nejnižší úhrnnou plodnost. Opačný extrém představují státy Jemen, Irák a Palestina, kde se stále rodí v průměru 5–6 dětí na jednu ženu. Odtud je zřejmý nárůst rozdílů mezi zeměmi.

Obr. 4: Vývoj průměrné úhrnné plodnosti

REGION/STÁT	1950-1954	1970-1974	1990-1994	2000-2004
Severní Afrika	6,9	6,4	3,9	2,9
Alžírsko	7,3	7,4	4,1	2,5
Egypt	6,6	5,9	3,9	3,2
Libye	6,9	7,6	4,1	3,0
Maroko	7,2	6,9	3,7	2,5
Tunisko	6,9	6,2	4,9	2,0
Střední východ	6,9	6,0	4,0	2,8
Irák	7,3	7,2	5,7	4,9
Írán	7,0	6,4	4,3	2,1
Izrael	4,2	3,8	2,9	2,9
Jordánsko	7,4	7,8	5,1	3,5
Libanon	5,7	4,8	3,0	2,3
Palestina	7,4	7,7	6,5	5,6
Sýrie	7,3	7,5	4,9	3,5
Turecko	6,9	5,3	2,9	2,2
Arabský poloostrov	7,7	7,8	6,1	4,6
Bahrajn	7,0	6,0	3,4	2,5
Jemen	8,2	8,7	7,7	6,0
Katar	7,0	6,8	4,1	2,9
Kuvajt	7,2	6,9	3,2	2,3
Omán	7,2	7,2	6,3	3,7
SAE	7,0	6,4	3,9	2,5
Saúdská Arábie	7,2	7,3	5,5	3,8

Zdroj dat: Tabutin, Schoumaker, 2005

Tunisko a Egypt byly první země, které zaznamenaly pokles plodnosti v souvislosti s uplatňováním programů plánovaného rodičovství již na konci 60. let, avšak jejich vývoj se rozešel po roce 1974. V Tunisku pokles plodnosti dále pokračoval až na současnou úroveň prosté reprodukce, zatímco v Egyptě následoval nepatrný vzestup po válce s Izraelem a pokles byl

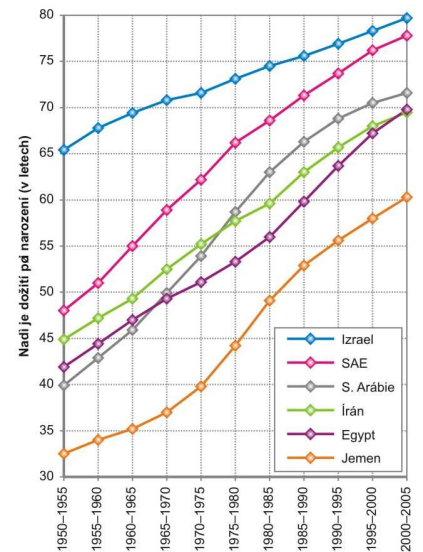
obnoven až v letech 1980–1990. Následovala stagnace úhrnné plodnosti na úrovni 3,5 dětí na jednu ženu. V Alžírsku se známky poklesu objevily až na počátku 80. let v souvislosti s oficiálním zahájením programů plánovaného rodičovství. V Íránu je pokles plodnosti dáván do souvislosti se vznikem islámské republiky v roce 1979.

Změny v úrovni plodnosti byly doprovázeny změnami v časování rození dětí. Na příkladě Maroka a Turecka lze ukázat, že přeměna reprodukčního chování proběhla dvěma různými způsoby podle toho, zda důležitější roli sehrával odklad sňatku do vyššího věku nebo rostoucí používání moderních antikoncepčních metod. V obou zemích došlo k poklesu úhrnné plodnosti z 6 na 2,5 dětí na jednu ženu. Pokles intenzity plodnosti nastal ve všech věkových skupinách žen, avšak s odlišným tempem. V Maroku došlo k největšímu poklesu intenzity plodnosti u žen do 25 let v důsledku silného nárůstu podílu svobodných žen v této věkové skupině. V Turecku byl největší pokles zaznamenán u žen starších 35 let díky rozšíření užívání moderních antikoncepčních metod. Tedy obě země vykazují obdobnou úroveň plodnosti, avšak s odlišným rozložením narozených dětí podle věku žen. Zatímco v Turecku lze v současnosti hovořit o časném modelu plodnosti vyznačujícím se nižším průměrným věkem matky při narození dítěte (26,6 let), v Maroku nejvyšší míry plodnosti zaznamenávají starší věkové skupiny žen, a proto průměrný věk matek převyšuje 29 let.

Zlepšování úmrtnosti

Pokles úmrtnosti nastal oproti ostatním rozvojovým zemím později, ale byl rychlý. Ještě v 50. letech dosahovala střední délka života při narození zhruba 44 let, nyní se blíží 70 letům. Za Latinskou Amerikou a Východní Asií zaostává o 2–3 roky. Rychlost poklesu se v rámci regionu značně lišila. Rozdíly mezi zeměmi byly patrné již v 50. letech, kdy v některých zemích byla střední délka života při narození pod hodnotou 40 let (v Jemenu, Saúdské Arábii a Ománu). Většina zemí ale dosahovala hodnot mezi 42 a 46 lety. V Libanonu byla dokonce 56 let a v Izraeli 65 let. K největším změnám došlo v letech 1965–1985 a to především ve státech s nejnižší úrovní úmrtnosti, tj. v sub-regionu Arabského poloostrova. Rozdíly mezi zeměmi nadále přetrvávají. Odlišný vývoj v důsledku proběhlých válečných událostí zaznamenal Irák, kde naděje dožití při narození je ve srovnání s první polovinou 80. let nyní nižší o 3 roky. Nejdelší střední délku života při narození zaznamenávají v současnosti Izrael (80 let), Spojené

Obr. 5: Vývoj naděje dožití při narození, vybrané státy, pětileté průměry, 1950–2005

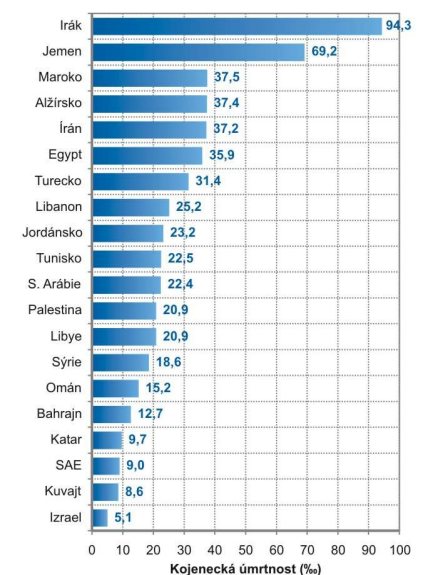
Zdroj dat: <http://esa.un.org/unpp>

arabské emiráty (78 let) a Kuvajt (77 let). Dosaženou nízkou úrovní úmrtnosti se blíží vyspělým evropským státům.

Epidemiologický přechod, mužská nadúmrtnost a pokles úmrtnosti dětí

Zlepšení úmrtnosti je dávano do souvislosti se změnou struktury úmrtnosti podle příčin úmrtí. Infekční a parazitární nemoci, které dříve domyňovali především v úmrtnosti dětí ustoupily chronickým a degenerativním nemocem charakteristickým pro starší populaci. Pokrok ve zdravotnictví vedl k většímu zlepšení úmrtnosti žen a tím ke zvýšení rozdílu ve střední délce života při narození mezi muži a ženami. Na počátku období neexistovaly téměř žádné rozdíly v úmrtnosti mužů a žen, neboť ženy

Obr. 6: Kojenecká úmrtnost, 2005

Zdroj dat: <http://esa.un.org/unpp>

umíraly v mladším věku více než muži. Bylo to způsobeno větším rizikem spojeným s těhotenstvím a porodem a také existujícím nerovnoprávným postavením žen.

Nejvíce se zlepšení zdravotnické péče odrazilo na snížené úmrtnosti dětí do 5 let. Na počátku 50. let dosahovala kojenecká úmrtnost hodnot kolem 200 ‰ (na Arabském poloostrově dokonce 219 ‰). V současné době je pro tento region udávána hodnota nižší než 40 ‰, avšak mezi státy existují značné rozdíly. Nejvíce se evropským státům přibližuje Izrael hodnotou pohybující se mezi 5–6 ‰. Na druhé straně v Jemenu přetrvává vysoká hodnota okolo 70 ‰. V Palestině navzdory ekonomickým těžkostem a konfliktu s Izraelem byl udělán obrovský pokrok ve snížení kojenecké úmrtnosti (asi 20 ‰). Podílel se na něm efektivní zdravotnický systém financovaný hlavně zahraničními zdroji (ropnými státy a mezinárodními organizacemi). Irák je jediná země, kde žádný pokrok nebyl zaregistrován. Kojenecká úmrtnost je zde na stejné úrovni jako na konci 60. let (94 ‰).

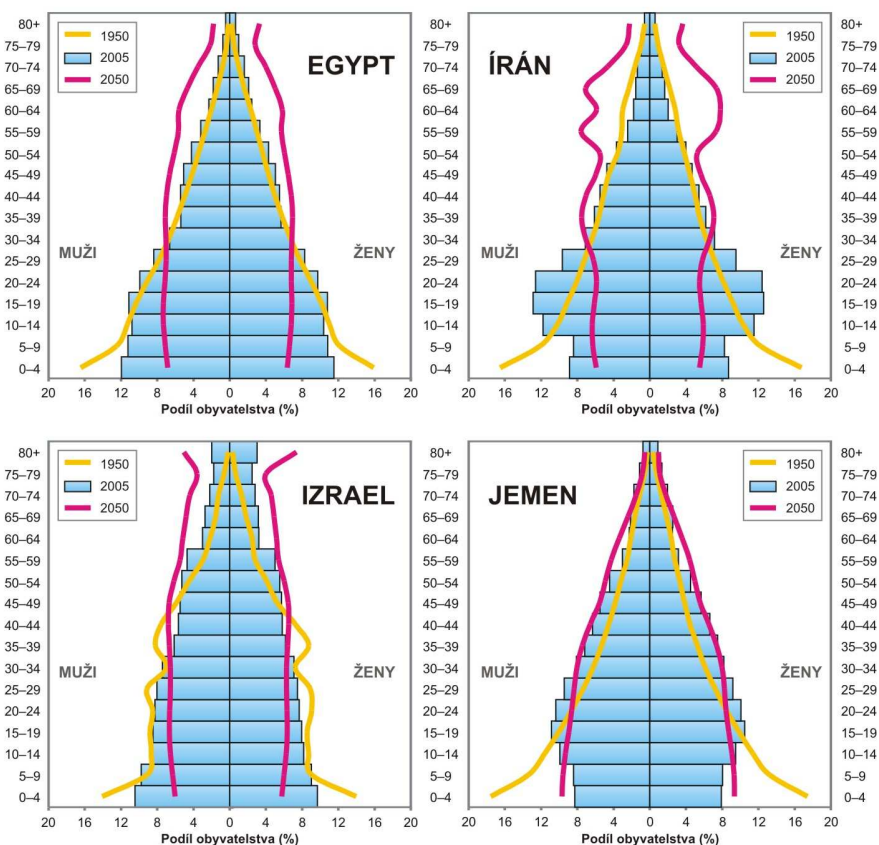
Odlíšnosti ve věkové a pohlavní struktuře

Region jako celek dosud vykazuje relativně mladou věkovou strukturu. Více jak jednu třetinu tvoří populace mladší 15 let a pouze 6 % obyvatelstva je starší 60 let. V rámci regionu však existuje značná variabilita nejen z hlediska podílu dětské složky v populaci, ale také z hlediska poměru počtu mužů a žen. Odráží se v ní odlíšnosti v rychlosti poklesu plodnosti v posledních 20 letech a vliv mezinárodní migrace. V Jemenu tvoří děti do 15 let téměř polovinu populace, zatímco ve Spojených Arabských Emirátech stěží jednu čtvrtinu. Poměr počtu mužů na 100 žen se pohybuje od 96 mužů v Jemenu k 200 mužů ve Spojených Arabských Emirátech. Důležitou charakteristikou bude v následujícím období dočasné snížení indexu ekonomického zatížení (podílu dětí do 15 let a osob starších 65 let na 100 osob ve věku 15–64 let), jež by státy mohly využít pro rychlejší ekonomický rozvoj.

Shrnutí

Přeměna demografické reprodukce v daném regionu se zdá být před svým ukončením. Většina zemí již vykazuje dosti nízkou úmrtnost, odkládání sňatků do vyššího věku a omezování plodnosti. Rychlost změn je však v různých státech různá, což je do značné míry odrazem rozdílnosti v politických a ekonomických

Obr. 7: Srovnání věkových struktur vybraných zemí v letech 1950, 2005 a 2050

Zdroj dat: UN World Population Prospect: The 2006 Revision

systemech a důsledkem vlivů četných politických krizí, které se zde v posledních 50 letech odehrály. V mnoha zemích je stále značný podíl obyvatelstva trpící chudobou a sociální nejistotou. Demografické změny byly radikální především ve třech státech Maghribu a Íránu, pomalejší průběh měly např. v Saudské Arábii a Egyptě a stále málo zřetelné jsou v Palestině a Jemenu. Kromě přetrvávajících demografických rozdílů mezi jednotlivými zeměmi existují značné rozdíly i uvnitř zemí a to především v důsledku zvětšující se sociální nerovnosti.

Přestože je islám stále oficiálním náboženstvím a je praktikován převážnou většinou obyvatelstva, nepředstavuje již nepřekonatelnou bariéru demografických přeměn. Vysoká plodnost a časný sňatek přestává být neodmyslitelnou součástí islámské kultury. Příkladem je Írán, kde plodnost začala klesat již v roce 1984, tj. 5 let po vzniku islámské republiky a 5 let před obnovením národního programu plánovaného rodičovství podporovaného náboženskými autoritami. Dále také Alžírsko, kde pokles plodnosti a růst průměrného věku žen při sňatku byl

zrychlen v 90. letech, kdy islámské hnutí dosáhlo svého vrcholu.

Nicméně demografická historie tohoto regionu vyvolává řadu otázek, na které nelze odpovědět v souladu s obecně přijímanou teorií demografické revoluce. Jak vysvětlit rychlý odklon od tradičního modelu plodnosti a sňatečnosti v Maroku, kde přístup žen ke vzdělání daleko zaostává za takovými zeměmi jako je Alžírsko a Tunisko? Jak vysvětlit přetrvávající vysokou plodnost v Palestině, kde dětská úmrtnost je nízká a téměř všechny děti chodí do školy? Jak vysvětlit relativní demografické zpoždění Egypta, jehož vláda jako první zavedla principy malthusiánské politiky již před 40 lety? Které klíčové faktory vyvolaly v těchto zemích nedávnou demografickou přeměnu? Ekonomická aktivita žen v tomto regionu patří mezi nejnižší na světě. Emancipace žen je zde ještě značně vzdálená od skutečné legalizace i praktikování v každodenním životě.

Jiřina Kocourková, koc@natur.cuni.cz
Luděk Šídlo, ludek.sidlo@gmail.com

LITERATURA A ZDROJE DAT:

TABUTIN, D, SCHOUMAKER, B. (2005): The Demography of the Arab World and the Middle East from the 1950s to the 2000s. Population-E, 60 (5-6), 505-616.
The World Factbook 2006, <http://www.cia.gov>

UN World Population Prospect: The 2006 Revision, <http://esa.un.org/unpp>

APLIKACE DO VÝUKY:

V čem spočívaly hlavní změny populačního chování arabských zemí v posledních 50 letech?

Které státy zaznamenaly největší změny demografického chování?